

Aladin Husić

O UBIKACIJI SREDNJOVJEKOVNE TVRĐAVE FENARLIK

Pitanje Fenarlika tretirano je više uzgred nego što mu se posebno posvećivala pažnja ali i povremeni i fragmentarni osvrti polučili su različite rezultate. Fenarlik se tako dugo vremena sporadično javljao u historijskoj literaturi sa neujednačenim odgovorima na nekoliko bitnih pitanja kao što su ubikacija samog grada i preciziranje lokaliteta, i da li je Fenarlik identičan sa nekom već poznatom utvrdom i kojom, ukoliko jeste. Zbog djelimične nepotpunosti podataka koje nude poznati izvori, prije svega putopisi, tako i nedovoljnih istraživanja, ključni problem svodi se na nedostatak izvora koji bi na jedan jasniji način osporili ili pružili potvrdu nekom od rezultata do kojih se došlo. Dosadašnji istraživački naponi rezultirali su sa dva osnovna mišljenja, jednim prema kojem se Fenarlik nalazio uz samu rijeku Vrbas, preciznije na srednjovjekovnom putu i prijelazu preko rijeke ispod Donjih Kopčića, prema Đoki Mazaliću na lijevoj¹, a Fehimu Dž. Spahi na desnoj obali Vrbasa,² i drugim Krešimira Papića³ i Dževada Drine,⁴ koji su Fenarlik poistovjećivali sa poznatim srednjovjekovnim gradom Kaštel, na planini Radovan, između sela Harambašići (Bugojno) i Pećine (Novi Travnik). I pored postojećih rezultata, i odgovora koji bi

---

¹ Đoko Mazalić, *Biograd-Prusac*, Glasnik Zemaljskog muzeja, (GZM) Nova serija (NS)VI, Sarajevo 1951., 163. (dalje: Đ. Mazalić, *Biograd-Prusac*)

² Fehim Dž. Spaho, *Defteri za Kliški sandžak iz XVI i početka XVII stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF) 34/1984., Sarajevo 1985., 149., (dalje: F. Dž. Spaho, *Defteri za Kliški sandžak*,) isti; *Organizacija vojne krajine u sandžacima Klis i Krka u XVII stoljeću*, Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699. (Naučni skupovi SANU, knj. XLVIII, Odeljenje društvenih nauka, knj. 12.), Beograd 1989., 103., (ćirilica), napomena br. 9. (dalje: F. Dž. Spaho, *Vojne krajine*,)

³ Krešimir Papić, *Travnik, grad i regija*, Travnik 1975., 95 (dalje: K. Papić, *Travnik, grad i regija*,)

⁴ Dževad Drino, *Tajna tvrđave Fenarlik*, Divan, br. 32-33, Travnik 1995., 11. (dalje: Dž. Drino, *Tajna tvrđave Fenarlik*).

u konačnom mogli zadovoljiti suštinsko pitanje za kojim se tragalo, uočene slabosti nas iznova vraćaju tom problemu.⁵ Pored ranije korištenih, ovaj put i u svjetlu novih, za predloženu temu vrlo dragocjenih izvora, želimo se još jedanput osvrnuti na to pitanje.

Osnovu svih istraživačkih pokušaja činila su dva putopisa iz prve polovine 16. vijeka.⁶ Oni su koliko doprinosili približavanju historijskoj istini toliko ponekad i otežavali taj put, posebno putopis Katarina Zena. Iako nisu najstariji izvori, u kojima se spominje, oni su ga ipak izveli iz anonimnosti i uveli u historijsku literaturu.

Najraniji poznati spomen Fenarlika potiče iz 1503. godine. On se navodi sa drugim gradovima koji su ugovorima sklopljenim 20. 08.1503., a potom 1519. godine između Ugarske i Osmanskog carstva pripali Osmanlijama.⁷ U njima srećemo dvije različite forme imena ovoga grada, i to 1503. godine kao "Fewarlak", dok je šesnaest godina kasnije (1519) kao "Fenerlyk".⁸

Benedikt Kuripešić u svome putopisu iz 1530. godine uopće ne spominje ime Fenarlik, nego samo Kaštel. Na osnovu njegovog opisa nije bilo teško definirati lokalitet ove utvrde. On je u ovom slučaju, rekli bismo, vrlo precizan, "*U subotu 10. septembra, krenusmo iz Prusca, pređosmo opet Vrbas pa idosmo lijevom⁹ stranom rijeke punih pet sati vrlo visokom i dugom planinom, koja se zove Radovan (Radanno). Tu gore na brdu, s lijeve strane ugledasmo mali gradić zvani Kastel (Castel)...*"¹⁰ Kuripešić, dakle, spominje samo jedno ime – "Kastel", na osnovu čijeg opisa se približno može odrediti lokalitet utvrde o kojoj govori. On ga opisuje i u povratku s prilično nedvojbenim lokalitetom. "*U subotu, 28. januara, krenusmo*

⁵ Dužni smo ovdje skrenuti pažnju na još jedan osvrt na Kaštel u okviru jedne šire teme, "*Kulturno historijski spomenici općine Donji Vakuf*" str. 11-14., koji u ovom našem razmatranju nećemo koristiti. Vidi: Čepalo Husejn, *Kulturno historijski spomenici općine Donji Vakuf, Donji Vakuf 2001.*

⁶ Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.*, Sarajevo 1950., (s njemačkog preveo Đorđe Pejanović), (dalje: B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu*); Petar Matković, *Dva talijanska putopisa po Balkanskom poluotoku iz XVI vijeka*, Starine X, JAZU, Zagreb 1878., 201-256.; Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka.*, Rad JAZU, LXII, Zagreb 1882. (dalje: P. Matković; *Putovanja*.)

⁷ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982., 55, (dalje: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*.) Josip Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Sarajevo 1951., 128. napomena 283. (preveo s njemačkog originala Đorđe Pejanović); (dalje: J. Jireček, *Trgovački drumovi*.); P. Matković, *Putovanja*, 93.

⁸ Josip Jireček, *Trgovački drumovi*, 128., napomena 283.

⁹ Ovu stranu putopisac je označio lijevom u odnosu na svoje kretanje. U odnosu na tok rijeke riječ je o desnoj.

¹⁰ B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu*, 17. (štamparskom greškom ova stranica označena je kao 71. prim. m.)

iz Grahovika odmah preko vrlo visokog brda Radovana (Radosceuo) prema Kaste-
lu, sidosmo u dolinu (ravnicu) pa poslije dođosmo u selo što leži na brdu, u Blagaj
(Blatzgoy) i tu prenoćismo.¹¹ Ovo svakako samo potvrđuje pretpostavke zasnovane
na kazivanju u prvom prolasku i olakšava mogućnost ubiciranja tvrđave.

Aleksander Hoffer donosi pomalo iskrivljenu verziju ovog prijevoda, koja glasi:
"Dogjosmo na "Lušano polje" (Lašvino polje?) i u selo Grabovo, gdje smo noćili.
U subotu dne 25. januara prijegjosmo preko dosta visokog brda "Radoščevo" dog-
josmo do Kastela, onda opet u dolinu i u jedno selo, što leži na desnu ruku u brdima,
"Blatzgoj" (Blagaj kod Donjeg Vakufa?)"¹²

Za dalja razmatranja vrlo je važno istaći da Kuripešić, iako pomalo neprecizno
i nejasno, spominje još "dvije puste razrušene tvrđavice, Gornji i Donji Novi (Ober
und Nieder Novi)."¹³ Iako ih navodi kao tvrđave prije Prusca idući iz pravca Janja,
bitno je naglasiti da su prema njemu ipak na Vrbasu. Očigledno je da je Kuripešić
ovdje pogriješio jer je tri puta prelazio Vrbas, dva puta čak prije Prusca, što ni u kom
slučaju nije moguće.¹⁴ Neka istraživanja zaista upućuju na postojanje tvrđave Novi
na desnoj obali Vrbasa,¹⁵ a ostatke kaštela pronašao je i Đoko Mazalić, također na
desnoj obali, nekih 500 metara nizvodno od srednjovjekovnog prijelaza i mosta na
Vrbasu.¹⁶ Sasvim je izvjesno da putopisac nije najbolje opisao taj dio puta, ali da su
ruševne tvrđave ipak postojale na Vrbasu. Ove momente istraživači su malo uzimali
u obzir i ma koliko se činilo suvišnim, držimo da će imati svoje mjesto u daljem sa-
gledavanju ovog pitanja i pomoći u rasvjetljavanju te nepoznanice.

Kako Kuripešić ne spominje naziv Fenarlik, Zenov putopis je ostao kao osnovni
orijentir u traganju, ali je unio i izvjesne dileme i nedoumice svojim opisom iste di-
onice puta, zbog čega je i pokušaj da se na osnovu Zenovog putopisa odgonetnu gra-
dovi koje je vidio, ostali bez rezultata. Idući od Prusca, Zeno pored Vrbasa također

¹¹ Ibidem, 51.

¹² Aleksander Hoffer, *Zlato i druge rude u travničkom kotaru*, GZM IX 1897., Sarajevo 1897., 419.
(dalje: A. Hoffer, *Zlato i druge rude*), Ovaj odlomak donosi prema prijevodu objavljenom u srpskim
novinama "Vidovdan" 1863., br.18., i Petar Matković, *Rad JAZU*, 56., 158. Do ovih izvora nismo
uspjeli doći pa ne znamo da li je ta razlika proistekla iz njih ili prilikom ispisa samog Hofferera.

¹³ B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu*, str.16.

¹⁴ Na ovu Kuripešićevu pogrešku ukazao je i sam priređivač putopisa. Mišljenja je da bi se prva dva
prijelaza trebala odnositi na pritoke Vrbasa, Semišnicu i Koprivnicu, što je sasvim logično, pa je i
pitanje tvrđava Gornjeg i Donjeg Novog u tom slučaju upitno. (Vidi: B. Kuripešić, *Putopis kroz
Bosnu*, str. 16., napomena br. 55.)

¹⁵ Prema napomeni Đorđa Pejanovića, B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu*, 16, napom. br. 56.

¹⁶ Đ. Mazalić, *Biograd-Prusac*, 163.

spominje dva grada, najprije "Fermelich" i drugi gradić, "što je na drugoj obali ali mu imena ne zna."¹⁷ U istraživanjima ovo je ostalo malo ili nikako zapaženo i jedino je Đoko Mazalić u svojoj interpretaciji naglasio postojanje dva grada na dvije obale, negdje blizu prijelaza preko Vrbasa.

Idući dalje nakon prelaska Vrbasa, Zeno kaže: "Na večer prenoćismo u jednom selu što se zove Trnovica pod gradom..."¹⁸ jahasmo u jednoj lijepoj i dobro obragjen-
oj dolini među brdima, gdje dogjosmo na jednu veliku plahu rijeku, koja se zove Lašva..."¹⁹ Iako ime grada na ovome mjestu nije navedeno, Hoffer je dobro pretpostavio da se u ovom slučaju radi o Kaštelu.²⁰ Trnovica pod gradom, kako je po narodnom kazivanju ustanovio, nalazila se ispod današnjeg sela Zenepići, u dolini rijeke, jugozapadno od Novog Travnika. Kao što se vidi, Kuripešićev "Kastel" i Zenov "grad kod Trnovice", mogu se potpuno poistovjetiti, ali se postavlja pitanje Fermelicha.

Slijedeći Zena, tvrđavu Fenarlik Josip Jireček ne locira precizno, nego samo kao mjesto gdje se prelazi rijeka, ne naglašavajući na kojoj bi strani mogao biti, ali je dobro uočio da je riječ o istom gradu, koji izvori bilježe na različite načine ovaj putopis, Fermelich, ugovor iz 1503. g. Fewarlak, a 1519. Fenerlyk.²¹

I Petar Matković, "Fermelich" locira negdje na prijelazu rijeke Vrbas, u blizini mezara Osmana, Malkočbegovog oca. Matković je, također, tražio sličnost između "Fermelicha" iz Zenovog putopisa i sličnih oblika u drugim dokumentima, ugarsko-osmanskom ugovoru o miru iz 1519. godine, gdje se spominje kao "Fenerlyk". I njegova pretpostavka je da se radi o istoj tvrđavi. Sličnost Fenarluka tražio je na njegovu poznatim austrijskim kartama,²² i u obliku Emelic, iskrivljenom imenu današnjih Jemanlića.²³ Ovakvi navodi Zena, Matkovića i Jirečeka ključni su bili u narednim

¹⁷ Vidi: P. Matković, *Putovanja*, 93., Izostanak imena gradova u korištenim verzijama, odnosno prijepisima putopisa objašnjava se dvojako. Matković drži da "Zeno običaje mjesta, kojih imena ne zna, tačkama označi. Je li to njegovo ili prepisivačevo, to se ne da označiti" On je tačke zamjenjivao objašnjenjem da Zeno ne zna imena gradova. (P. Matković, *Putovanja*, 93. napomena br.1). S druge strane Đ. Mazalić za takve pojave kaže da su ta mjesta istrvena i da su praznine nastajale usljed toga. (Đ. Mazalić, *Biograd-Prusac*, 163.)

¹⁸ A. Hoffer samo naglašava da ime nije napisano ali pretpostavlja da se radi o Kaštelu.

¹⁹ Citirano prema: A. Hoffer, *Zlato i druge rude*, 419. Kod P. Matkovića selo je pisano u obliku "Trnoviza" kao u putopisu. (P. Matković, *Putovanja*, 93.)

²⁰ A. Hoffer, *Zlato i druge rude*, 419.

²¹ J. Jireček, *Trgovački drinovci*, 128.

²² Austijske karte iz 1886. koje smo koristili za utvrđivanje ovo selo su zabilježile kao Jemanlići. U istovjetnoj formi ubilježeno je i na kartama iz 1881. (Razmjerni 1:300 000)

²³ P. Matković, *Putovanja*, 93. Ovo su kasnije preuzeli Dž. Čelić-M. Mujezinović, *Stari mostovi u BiH*. Sarajevo 1969., 129.

traganjima za lokalitetom Fenarlika.

Dalja istraživanja lokaliteta spomenutih gradova postepeno su se prenosila i na sam teren i ona još uvijek nisu poistovjećivala Kaštel sa Fenarlikom niti su oni uopće dovođeni u bilo kakvu vezu. Mihovil Mandić je obavio istraživanja na lokalitetu Kaštela i uradio djelimičan arheološki kao i precizan opis lokaliteta utvrde iznad sela Pećine.²⁴

Međutim, pedesetih godina XX stoljeća u historijskoj literaturi počinje poistovjećivanje utvrda Kaštela iz Kuripešićevog i Fenarlika iz Zenovog putopisa. Ono je čini se više rezultat slučajnosti i nepreciznosti nego li kritičkog pristupa izvorima i uočavanja stvarne veze između njih. Takvu mogućnost u historijsku literaturu prvi je uveo Đorđe Pejanović objavljivanjem prijevoda Kuripešićevog "Putopisa" sa popratnim kritičkim aparatom. Naime, pojašnjavajući "mali gradić Kastel (Castel)", Pejanović se poslužio Jirečekom, ne citirajući ga baš precizno. Tako Pejanovićev navod glasi "Jireček (*Die Handelsstrassen u. Bergwercke von Serbien u. Bosnien w. des Mittelalters*) kaže da je prelaz preko Vrbasa bio kod gradića Kaštela, u kome su još XVI vijeka gorile svijetiljke zbog zadocnijelih putnika, karavana. Taj Kastel je na putu od Bugojna prema Travniku."²⁵ Međutim, Jireček uopće ne spominje grad Kastel nego kaže "Preko Vrbasa se prelazilo kod malog gradića na kome je još u XVI vijeku gorilo svjetlo (fenjer) da pokaže put zadocnijelim karavanama".²⁶ Ovo će kasnija istraživanja usmjeriti u jednom sasvim novom pravcu.

Đoko Mazalić, također na osnovu putopisa, govori o "kastelu Fermelik" pored kojeg je Zeno prošao napominjući i alternativno ime Vrbovik, čini se više po vegetacionim karakteristikama pretpostavljenog lokaliteta nego nekim drugim pokazateljima.²⁷ Mišljenja je da je riječ o manje značajnom fortifikacijskom objektu, na lijevoj strani Vrbasa, manjoj kuli koja je služila jedino za čuvanje mosta i osvijetljavanje mjesta prijelaza preko rijeke, bez mogućnosti pronalaska njegovih ostataka, ali negdje vrlo blizu nekadašnjeg mosta. Ne samo da je dobro uočio i grad koji Zeno spominje na drugoj strani Vrbasa nego je tragao i za ostacima koje je pronašao nešto niže prijelaza.

Kada sravnimo navode ova dva putopisa i nalaze Đoke Mazalića, nameće nam se zaključak da Kuripešić i Zeno govore o istom broju tvrđava kod samog Vrbasa. Istina je da su lokaliteti, pa i nazivi, dati na različit način, ali je neupitan utisak da se

²⁴ Mihovil Mandić, *Prehistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika*, GZM, 1926, Sarajevo 1926., 40., Isti: : Vezirski grad Travnik, nekada i sada, Zagreb 1931, 31.

²⁵ B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu*, 17,

²⁶ J. Jireček, *Trgovački drumovi*, 128.

²⁷ Đ. Mazalić, *Biograd-Prusac*, 163.

zapravo radi o istim tvrđavama, makar i pod različitim, nekad i krivim imenima, što je najvjerojatnije. Na osnovu oba putopisa nije teško ustanoviti da kada se govori o "Trnovici pod gradom" i "mali gradić zvani Kaštel" na Radovanu da je riječ o istoj tvrđavi. Opis i jednog i drugog putopisca ne protivrjuje. Važno je s toga vratiti se na uže područje Vrbasa. Na prijelazu Vrbasa Kuripešić spominje "dvije puste razrušene tvrđavice, Gornji i Donji Novi, Ober und Nieder Novi)." Jasno je da je Kuripešić djelimično pogriješio u redosljedu jer je "Vrbas prelazio dva puta" prije samog Prusca, a treći put poslije prolaza kroz Prusac. Izvjesni Dom. M. Niger je spominjao Novi na desnoj obali Vrbasa bez podataka o lokalitetu. Nama se čini da su Kuripešićev Gornji i Donji Novi identični sa onim što Zeno naziva kastelom "Fermelik" i "gradićem na drugoj obali". Ova primarna pretpostavka još je osnovanija ako se zna da je Mazalić zaista pronašao i ostatke nekog kastela na desnoj strani Vrbasa. Utisak je da bi se u tim slučajevima odista moglo raditi o nekim, ne toliko značajnim, kulama na rijeci Vrbas na važnom srednjovjekovnom putu. Na prijelazu rijeke, dakle, nije bio jedan, nego dva grada, nepoznati na desnoj obali i drugi, koji Zeno naziva Fenarlik, na lijevoj.

Ne baveći se uopće pitanjem lokaliteta, Hazim Šabanović je spominjao samo "Fenarlik ("Fewarlak"),²⁸ što je procijenjeno kao nesigurno čitanje izvora.²⁹ Ovaj navod jeste na osnovu turske literature, a ne izravnog korištenja arhivskih izvora, te je ocjena o nesigurnom čitanju teško prihvatljiva. U datom kontekstu i nije bilo moguće dati više podataka jer se radilo samo o nabranjanju gradova iz sporazuma. Ovaj oblik Hazim Šabanović je, dakle, samo preuzeo iz turske literature, a ne izvora, i vidjeli smo da se isti sretao i mnogo ranije i da Josip Jireček upozorava na različite oblike, i to posebno iz 1503. "Fewarlak" i 1519. Fenerlyk, upravo prema ugarsko-osmanskim sporazumima, što nije ni u kakvoj suprotnosti sa navodima Hazima Šabanovića. Činjenica da se već tada spominje u ugovorima upućuje da je riječ o značajnoj utvrdi, a ne samo kuli. Ustanovili smo da su svi gradovi iz ugovora u sjevernom graničnom području ka Ugarskoj imali kasnije timarske posade i značajnu odbrambenu ulogu, pa prema tome i Fenarlik.³⁰

U kasnijim istraživanjima ni Krešimir Papić nije uočio evidentne razlike, koje su prema Zenu upućivale na potpuno različite lokalitete, različita imena i dva različita grada, grad kod kojeg se prelazila rijeka i grad kod Trnovice, koje prema tome, samo na osnovu Zenovog putopisa nije moguće poistovjećivati. Očito da je Pejanovićevo

²⁸ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 55

²⁹ F. Dž. Spaho, *Defteri za Kliški sandžak*, 149.

³⁰ Aladin Husić, *Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine*, POF 49/1999., Sarajevo 2000., 189-228.

pojašnjenje bitno uticalo na te pomalo divergentne navode. Iako je i sam opisao lokalitet Kaštela, nije jasno kako je, bez rezerve, prihvatio da se kod njega prelazila rijeka ako se zna da je riječ o priličnoj udaljenosti Kaštela od Vrbasa - pet šest sati hoda. Bez čvrstih, gotovo bez ikakvih argumenata, Fenarlik je identificiran sa Kaštelom. Tako je Krešimir Papić poistovjetio Kaštel sa Fenarlikom, bez navođenja imena Fenarlik i bilo kakvog objašnjenja.³¹

Neki osmanski izvori iz 1550. godine unosili su novu dilemu, te istraživanja ponovo usmjeravali prema navodima Zena i traženju Fenarlika negdje bliže samoj rijeci Vrbas. Kako se od polovine 16. vijeka Fenarlik spominje u teritorijalnom prostoru Kliškog sandžaka, kojemu je u to vrijeme pripadalo i poriječje gornjeg toka Vrbasa, dakle i područja D. Vakufa, Bugojna i G. Vakufa, Fehim DŽ. Spaho ga je sasvim logično tražio negdje uz rijeku Vrbas. Koristeći rad - Mazalića, a preko njega i Zenove navode, Spaho je ustvrdio; "*Tvrđava Fenarlik se morala nalaziti u blizini sela Donji Kopčić, nedaleko od Donjeg Vakufa, na jednom brežuljku s desne strane Vrbasa, iznad nekadašnjeg mosta preko te rijeke, kojeg spominje Zeno, a postojao je kako on kaže nasuprot nekropole porodice Malkoč.*"³² Spaho je, međutim, propustio kazati da Mazalić govori o dvije tvrđave, Fermeliku i onoj s druge strane, te je u odnosu na putopis i Mazalića traženu utvrdnu locirao na potpuno suprotnu stranu.

Prateći pažljivo različite nalaze Đoke Mazalića, potom i Fehima DŽ. Spahe, Dževad Drino je opravdano izrazio sumnju u takvu ubikaciju Fenarlika i ustanovio da na prostoru sela Donji Kopčić koji se prema tim navodima definiše kao mogući lokalitet Fenarlika ne postoje niti arheološki niti toponomastički tragovi koji bi ukazivali na postojanje utvrde, posebno sa imenom koje bi podsjećalo na nekadašnje ime te tvrđave.³³ Stoga je prateći kretanje i Kuripešića i Zena, posebno pažljivom toponomatskom analizom, uz pomoć raznih zemljopisnih karata došao do preciznog lokaliteta grada Kaštela kojeg navodi Kuripešić i čije ime se na terenu do danas očuvalo pod istim imenom, i to kao vis Kaštel (1264 m) i šuma Kaštel. Na starijim kartama je, također, ucrtan znak ostataka ranije utvrde sa natpisom "Grad". Zaključak je da se Fenarlik nalazio "*gdje se i danas nalaze ostaci tvrđave pod imenom Kaštel.*" U konačnom, s ovim rezultatom mi se ne možemo ne složiti, ali neki za taj rezultat ključni momenti u postupku kojim se do njega došlo u ovom slučaju ne mogu izdržati kritiku, pa ga samim tim dovode u pitanje.

Lokalitet Kaštela u historijskoj nauci bio je već odavno poznat i nije jasno iz kojih razloga su zaobiđeni radovi Mihovila Mandića i Krešimira Papića, koji također

³¹ K. Papić, *Travnik, grad i regija*, 95.

³² F. DŽ. Spaho, *Defteri za Kliški sandžak*, 149., Isti: *O organizaciji vojne krajine*, 103.

³³ Dž. Drino, *Tajna tvrđave Fenarlik*, 10.

govore o Kaštelu sa precizno definisanim lokalitetom i priloženim kartografskim prikazom. Ako već znamo gdje je Kaštel, bez obzira došli do toga samostalno ili na osnovu već poznatih istraživanja, a prihvatimo ono što Mazalić navodi prema Zenovom opisu, pa i sam zaključak Mazalića, nedostaje nam historijska činjenica i objašnjenje koje će potvrditi opravdanost takve hipoteze. S toga nam se čini da i u ovom slučaju nedostaje čvršći argument na osnovu kojeg se može potvrditi da je Fenarlik isto što i Kaštel. Dojam je da je ključno opredjeljenje Drininog zaključka Mazalićev navod da je Zeno prošao pored "*kastela Fermelik*", što ni u kom slučaju nije pouzdan oslonac za poistovjećivanje. I uz druge tvrđave, navedene ili izostavljene, Zeno koristi atribuciju "*castell*".³⁴ U ovom kontekstu i Mazalić je riječ kaštel upotrijebio u značenju "*utvrda*", a ne kao njen naziv. To je posebno teško opravdati ako znamo da i Mazalić "*kastel Fermelik*" locira kod prijelaza Vrbasa ispod D. Kopčića. Tako i dalje ostaje mogućnost drugačije prosudbe. Stoga je na osnovu novih raspoloživih izvora neophodno preispitati takve mogućnosti i tragati za novim elementima koji bi na nedvojbeniji način mogli poduprijeti tu hipotezu.

Osmanski arhivski izvori iz prve polovine 16. vijeka vrlo precizno navode: "*Kal'a Fenarlik nam-i diger Kaštel*" (znači, tvrđava Fenarlik, drugim imenom Kaštel), poznaju, dakle, oba pojma.³⁵ Iz ovoga se jasno vidi da je riječ o jednoj tvrđavi sa dvojnim nazivom, istovremeno jedinoj tvrđavi u Bosanskom sandžaku u čijem nazivu imenicu "*kastel*" (lat. *castellum*- kula, tvrđava, zamak)³⁶ srećemo u funkciji naziva utvrde "Kaštel". Tvrđava pod ovakvim nazivom u do sada poznatim osmanskim izvorima prvi puta se javlja 1530. godine. U to vrijeme ona je u sastavu Bosanskog sandžaka, koji je tada uključivao i prostore Dalmacije od zaleđa Klisa do Obrovca.³⁷

Pojava dvojnih naziva u različitim varijantama nije evidentna samo kod Fenarlika i on u tom pogledu ne predstavlja nikakav izuzetak. U administraciji Osmanskoga carstva srećemo različitu praksu, davanja potpuno novih imena, turskog porijekla, uz zatečena, zatim dvojna imena slavenskog porijekla, i u oba slučaja njiho-

³⁴ P. Matković, *Dva talijanska putopisa*, 203-205., Matković je objavio originalan tekst putopisa. Na mjestu gdje opisuje gradić kod Trnovice upotrijebljen je također pojam "*castell*" "*La sera allogramo in una villa detta Ternoviza sotto castell .....; et et covalcomo una vallata fertile...*", 205.

³⁵ Istanbul, Bašbakanlik Arşivi (BBA.) Maliyeden Mudevver (MMV), Tahrir Defteri (T.D.) No. 540., A. Husić, *Tvrđave Bosanskog sandžaka*, 214. Uporedi: Aladin Husić, *O imanskoj službi u tvrđavama Bosanskog sandžaka u 15 i prvoj polovini 16. vijeka*, Novi Muallim, god. 1. br. 4, Sarajevo 2000., 96.

³⁶ Pojam kaštel u službenoj upotrebi osmanske administracije zamjenjivan je pojmovima "*kala*" i "*hisar*". U kombinaciji s pridjevom ili imenicom od riječi hisar izvedeni su nazivi Akhisar (bijela tvrđava; Biograd-Prusac), i Golhisar (jezero-tvrđava; Jezero)

³⁷ Isto kao napomena 35.

vo dvostruko evidentiranje kao i prevođenje zatečenih imena na turski jezik. Tako se i neke druge utvrde na prostoru Bosanskog sandžaka navode sa po dva imena, kao npr.: Belgrad nam-i diger Dlamoč, dok su nekima zatečeni nazivi zamjenjeni, ustvari samo su adaptirani turskom jeziku, kao "Akhisar" - Biograd, kako se Prusac nekada nazivao, ili "Golhisar" - Jezero.³⁸

Navedeni izvor dakle prvi puta spominje Kaštel i pod njegovim drugim imenom Fenarlik. Kada to imamo na umu, onda je lahko uočiti propuste, kako putopisaca tako i istraživača. Budući da ovaj izvor vremenski u potpunosti korespondira sa prolaskom Kuripešića, nameće se pitanje zašto ga i Kuripešić nije zabilježio pod oba naziva. Njegov prolazak nije bio dovoljan da bi dao više pojedinosti o njemu, pa i o nazivu, i naveo je najvjerovatnije samo onaj koji je čuo i koji je bio odomaćen u lokalnoj upotrebi jer novi u potpunosti još nije zaživio.

Ovi podaci govore da je to upravo onaj Fenarlik, koji je u različitim nazivima u historijsku literaturu ušao iz ugovora 1503. i 1519. godine. Opravdano je zato postaviti i pitanje zašto se onda u osmanskim izvorima ne spominje ranije ili barem u popisnom defteru iz 1516. godine, u kojem se spominje 14. tvrđava Bosanskog sandžaka. Tim popisom su obuhvaćene samo one tvrđave koje su u to vrijeme imale timarnike. Tako je veliki broj utvrda ostao izvan te vrste popisa, među njima i tvrđava *Fenarlik-Kaştel*. To znači da je od njenog zauzeća do 1530. godine u njoj bila smještena posada koja je za svoju službu dobijala paušalni iznos u gotovini, a evidencija tih posadnika bila je odvojena od evidentiranja uživalaca lena. Zato je u timarskim popisima srećemo od vremena kada su njenoj posadi dodjeljena zemljišna lena. I u nešto kasnijim izvorima iz 1540. godine ona se redovno javlja pod dvojnim imenom "*Fenarlik nam-i diger Kaştel*".³⁹

Osnivanjem Kliškog sandžaka 1537. veći dio bosanskog teritorija je izdvojen i nakon 1540. godine pripojen Kliškom, pri tome i tvrđave u toku Rame i gornjem toku Vrbasa, među kojima i Fenarlik.⁴⁰ Od tada je ova utvrda u sastavu Kliškog sandžaka⁴¹ i od prvog popisa tvrđava Kliškog sandžaka, dakle, njegovog teritorijalnog zaokruživanja ona se spominje samo kao *Fenarlik*, dok je prvobitni naziv *Kaştel* potisnut iz administrativne upotrebe. Ona se, kao što vidimo, u izvorima ne javlja prvi puta 1550. godine, ali se prvi puta javlja samo pod jednim imenom, tj. imenom *Fenarlik*.

³⁸ Istanbul, BBA., T.D., MMV., No. 540.

³⁹ A. Husić, *O imamskoj službi*, 96.

⁴⁰ A. Husić, *Tvrđave Bosanskog sandžaka*, 201.

⁴¹ F. Dž. Spaho, *Defteri za Kliški sandžak*, 147-149.

Od postavljanja timarnika u ovu tvrđavu 1530. godine timari njene posade nalazili su se na području nahije Lašva, u koje je bilo uglobljeno i selo *Grnovnica*.⁴² Isti selo srećemo kao timar posade i 1550. godine, kada je Fenarlik izdvojen iz Bosanskog sandžaka. Budući da je broj timarnika prepolovljen, a prihodi sa 15.449 iz 1530. godine povećani na 19.407 akči 1550. godine, to je Grnovnica bila dovoljna da podmiri cjelokupne rentne obaveze prema članovima posade. Timari tvrđave su, dakle, konstantno ostajali na istom prostoru u nahiji Lašva, a selo *Grnovnica* (ili *Grovnicica*) koju je činilo nekoliko zaselaka u srednjem toku *Rijeke* desne pritoke Lašve, nalazilo se u podnožju *Radovana* i tvrđave Fenarlik.⁴³

Navedeni podaci nas, dakako, vraćaju ponovo Zenovom "Putopisu", jer prema njegovom opisu neizbježan je dojam da se radi o dvije različite tvrđave, ali i nameću pitanje šta odgovara historijskoj istini i čemu dati prednost, "Putopisu" ili osmanskim izvorima. Ovom prilikom, mi prednost dajemo službenoj osmanskoj državnoj administraciji, koju ne držimo nepogriješivom, ali svakako pouzdanijom, posebno kada se zna postupak nastajanja popisa koje smo za ovu priliku koristili. Kako nije riječ o jednom izvoru i kako se vrlo jasno može pratiti ta blaga zamjena u nazivu, administrativnoj pripadnosti također, zatim kako se radi o prilično nepromjenljivoj području dodjele timara za posadu Fenarlika u nahiji Lašva od 1530. do 1550., bilo kakva dilema u tom pogledu čini nam se potpuno suvišnom. Stoga, naša je procjena da ni Kuripešić ni Zeno nisu najbolje opisali taj dio puta i da su očito na pojedinim mjestima griješili, pa su ti nedostaci znatno udaljavali i krivo usmjeravali pojedine istraživače, dok su neke druge doveli do ne baš čvrsto utemeljenih zaključaka. Mnogo prije Zenovog putovanja kroz Bosnu Kaštel se nazivao i Fenarlik, a u vrijeme Zenovog prolaska barem u jeziku administracije samo Fenarlik.

Kako god je Kuripešić pomiješao nazive rijeka tako je i Zeno jednu od utvrda kod Vrbasa nazivao imenom druge tvrđave. Kuripešićev Gornji i Donji Novi u zbirci odgovaraju Zenovim tvrđavama na prijelazu Vrbasa ispod D. Kopčića, s tim da je jednu pogrešno nazvao Fenarlik, dok je u stvarnosti srednjovjekovni Kaštel vje-

⁴² Selo pod ovim nazivom danas ne postoji. Bio je to naziv za nekoliko zaselaka južno od Novog Travnika u poriječju današnje Rijeke među kojima su ubicirana i danas poznata naselja Orašac i Bistro, kao i nekoliko drugih čija imena danas također nisu u upotrebi.

⁴³ Ankara, Tapu Kadastro Genel Mudurlugu (TKGM), T.D. 242. Ispis iz navedenog deftera koji se odnosi na tvrđavu Fenarlik u vlastitom posjedu. Ovdje smo dužni ukazati na još jedan vrlo važan momenat. Na osnovu brojnih naknadnih zabilješki F. Dž. Spaho je ustanovio da defter potiče iz 1550. g. (*Defteri za Kliški sandžak*, 148.) dok je u kataloškoj obradi gdje se nalazi datiran kao defter iz vremena Murata III (1574-95). Aslihan Dogan, *Tapu Kadastro Kuyud-i kadim Arşivi*, Mufassal İcmal, Evkaf ve Derdest Defterlerinin Toplu Katalogu, Ankara 1993., 163. Neobjavljeni rukopis. Na osnovu zabilješki onog dijela koji smo lično pregledali možemo potvrditi Spahin zaključak.

rovatno od njegovog zaposjedanja od strane Osmanlija dobio i drugo ime Fenarlik. Ovakva pretpostavka zasniva se na samom porijeklu drugog imena, nastalog od riječi *fenar- svijetiljka*, koje je evidentno ušlo iz turskog jezika i označava mjesto gdje gori svjetlo. Očigledno da je služio kao orijentir noću, no ostaje nepoznato da li je ta njegova funkcija zatečena ili je uvedena njegovim osvajanjem. Budući da je riječ o važnom srednjovjekovnom putu koji je bio u upotrebi i polovinom 16. vijeka, svakako treba računati i na mogućnost da je praksa osvjetljavanja bila prisutna od ranije.

Mi smo ovdje pokušali izložiti međusobno konfrontirane stavove u pogledu ubikacije Fenarlika, ali ukazati i na postupke, argumentaciju, ponekad i protivuriječnosti nekih vrlo važnih momenata kod onih autora koji su u konačnom ponudili odgovor kojim smo mogli biti zadovoljni, ali ne i putem kojim su do njega dolazili. Tu svojevrstnu prazninu pokušali smo dopuniti novim elementima za koje mislimo da su dobar oslonac hipotezi o istovjetnosti Fenarlika i Kaštela.

Summary

ABOUT THE PLACE OF THE MEDIEVAL FORTRESS FENARLIK

The paper deals with the researches to fix the locality of the medieval fortress Fenarlik, a matter of opinion. In the literature two opinions prevailed, one of them is that the fortress was in the vicinity of Donji Kopčići, crossing the river Vrbas, while the other one, the fortress was on the mountain Radovan, between the village of Harambašići (Bugojno) and Pećine (Novi Travnik).

The critique of the mentioned opinions and reexamining the sources based on those ideas we have come to the conclusion that the differences were due to various factors, as not very precise descriptions of the travellers whose travelogues served as a starting point in researhing the locality and lack of the adequate sources to prove either of them.

In our researches we used the Ottoman archival collections which were of a great help. In these resources the fortress is called "kal'a Fenarlik, nam-i diger Kaštel /the fortress Fenarlik, also called Kaštel). In the known archival sources until now, it has appeared under both names for the first time in 1530. Anyway, this is very impor-

tant for the final question, because some earlier sources mentioned only one of the names, Kaštel or Fenarlik, sometimes an impression was left there had been two different fortresses. Since 1550 the Ottoman administration sources have mentioned the name Fenarlik only. Thus, Fenarlik was on the mountain of Radovan, between the villages Hrambašići and Pećine, being only another name in the historical researches for the long known Kaštel.